

نخستین واژه‌نامه‌های چینی به فارسی

علی محمد مؤذنی (استاد دانشکده ادبیات دانشگاه تهران)
جان لی مینگ^۱ (دانشیار دانشگاه زبان‌های خارجی لوه یانگ^۲ چین)

واژه‌نامه مکتب فارسی (هوی هوی گوآن یی یو^۳) مجموعه واژه‌نامه‌های چینی به فارسی است که در دوران سلطنت دو سلسله یوآن^۴ و مینگ^۵ برای آموزش زبان فارسی در چین تدوین شده است. نسخه‌های موجود این مجموعه محفوظ در کتابخانه‌های جهان از دو نوع سی یی گوآن^۶ (یونگ له^۷) و هوی تونگ گوآن^۸ است. نسخه‌های سی یی گوآن در دوران سلسله مینگ به تحریر درآمده‌اند. این نسخه‌ها شامل واژه‌نامه با ۱۰۱۰ واژه، ضمیمه واژه‌نامه، و ۲۶ ارسال‌نامه^۹ اند. واژه‌نامه، براساس موضوع، به ۱۸ باب تقسیم‌بندی شده و، در هر مدخل آن، اصل فارسی، برگردان فارسی به خط چینی، و معنی به زبان چینی آمده است. ارسال‌نامه دارای متن چینی و ترجمه فارسی آن است.

1) Zhang Li Ming

2) Luo Yang

3) Hui Hui Guan Yi Yu

4) Yuan (1206-1368)

5) Ming (1368-1644)

6) Si Yi Guan

7) Yong Le

8) Hui Tong Guan

۹) ارسال‌نامه، نامه‌ای است که توسط ایلچی‌های کشورها همراه هدیه (به اصطلاح چینی، «باج») برای پادشاهان سلسله مینگ فرستاده می‌شد.

نسخه‌های هوی گوان احتمالاً در دوران سلسله یوان تدوین شده است. در این نسخه‌ها فقط واژه‌نامه با ۶۷۴ واژه درج شده است. واژه‌نامه، براساس موضوع، به ۱۷ باب تقسیم‌بندی شده و، در هر مدخل آن، واژه چینی و معادل فارسی آن با خط چینی آمده است. شناسائی اصل فارسی بعضی واژه‌ها چندان آسان نیست. ۳۷۱ واژه از ۶۷۴ واژه مندرج در این نسخه‌ها با واژه‌هایی که در نسخه‌های سی یی گوان آمده‌اند مشترک است. بنابراین، هوی هوی گوان یی یو مجموعاً شامل ۱۳۱۳ واژه و ۲۶ ارسال‌نامه است.

هوی هوی گوان یی یو تقریباً پانصد سال پیش، برای آموزش زبان فارسی در چین، تدوین شده و سندی بسیار مهم برای تحقیق در تاریخ زبان و زندگی اجتماعی مسلمانان چین با شواهد بسیار معتبر درباره روابط نزدیک چین و ایران به شمار می‌رود. در قرن گذشته، تاساکا کودو^{۱۰}، مینوبا هوندا^{۱۱}، دانشمندان ژاپنی، و لیو یینگ شنگ^{۱۲}، دانشمند چینی، از زوایای گوناگون این سند را بررسی کرده‌اند. تحقیقات آنان توجه دانشمندان ایرانی را جلب کرده است. اولین ایرانی که به این سند توجه کرد ایرج افشار بود که اول بار در ایران از این مجموعه و تحقیقات مینوبا هوندا درباره آن یاد کرد (افشار، ص ۷۸۳). وی، در سال ۱۳۷۲، در چاپ دوم خطای‌نامه، برای بار دوم، این مجموعه را معرفی کرد و عکس نمونه‌ای از واژه‌ها و ارسال‌نامه‌ها را به چاپ رسانید (خطایی، صفحه بیست‌ودو). مظفر بختیار نیز در مقاله و کتاب خود به این مجموعه اشاره دارد. (→ UNESCO, p. 27)

زمینه تاریخی تدوین مجموعه

پیش از معرفی هوی هوی گوان یی یو، عواملی را بررسی می‌کنیم که تدوین این اولین مجموعه واژه‌نامه‌های چینی به فارسی را در کشور چین باعث شدند. آموزش زبان فارسی با لشکرکشی مغولان به آسیای مرکزی و غربی و گسترش اسلام در چین رابطه بسیار نزدیک دارد. این لشکرکشی باعث شد که عدّه پرشماری از

10) Tasaka Kodo

11) Minoba Honda

12) Liu Ying Sheng

مسلمانان فارسی‌زبان به چین مهاجرت کنند. در دوره یوان، مغولان در اداره کشور وسیع خود بیشتر از همین مسلمانان مهاجر استفاده می‌کردند. بسیاری از آنان دارای مناصب مهم کشوری و لشکری بودند. این امر موجب شد که فارسی به عنوان یکی از سه زبان رسمی در ادارات کشور چین به کار رود. امپراتوران مغول، برای تربیت مترجمان، مؤسسه‌ای به نام هوی هوی گوئو زی جیان^{۱۳} تشکیل دادند که، در آن، زبان فارسی و خط استیفا (امور مالیّه) آموزش داده می‌شد.

پس از فروپاشی سلسله یوان و روی کار آمدن سلسله مینگ، فارسی، هر چند دیگر زبان رسمی نبود، به عنوان زبان فرهنگی مشترک مقام خود را در آسیای میانه و غربی حفظ کرد به طوری که امپراتوران سلسله مینگ برای مکاتبه با کشورهای آسیای میانه و غربی به ناچار از زبان فارسی استفاده می‌کردند. در داخل چین نیز، زبان فارسی، به عنوان زبان علمی و مذهبی، در زندگی فرهنگی و مذهبی مردم به خصوص مسلمانان چین نقش بسیار مهمی ایفا می‌کرد.

برای تقویت روابط چین با کشورهای فارسی‌زبان و رسیدگی به امور دینی و قومی مسلمانان، در سال ۱۴۰۷ میلادی، به فرمان امپراتور یونگ‌له، مؤسسه‌ای به نام سی‌ی‌گوان پدید آمد که، در آن، ده زبان خارجی و زبان‌های اقلیت‌های ملی تدریس می‌شد و مکتب هوی هوی به آموزش زبان فارسی و ترجمه اسنادی که به این زبان بود می‌پرداخت. اصل نسخه‌های سی‌ی‌گوان به دست استادان بخش فارسی مؤسسه سی‌ی‌گوان تدوین شده است.

علاوه بر سی‌ی‌گوان که، در آن، بیشتر به تدریس زبان خارجی و ترجمه اسناد رسمی پرداخته می‌شد، در وزارت تشریفات مؤسسه‌ای بود به نام هوی تونگ گوان که وظیفه عمده آن، مانند اداره تشریفات وزارت امور خارجه، پذیرایی از سفرا و مهمانان خارجی بود. ترجمه شفاهی بیشتر در این مؤسسه صورت می‌پذیرفت. این مؤسسه، در دوره یوان، به سال ۱۲۷۶ میلادی، به فرمان قوبیلای قاآن تشکیل شد و آن در دوره مینگ نیز دایر بود. در سال ۱۴۶۹ میلادی، تصمیم گرفته شد در این مؤسسه هجده بخش من جمله

13) Hui Hui Guo Zi Jian

بخش فارسی دایر شود. اصل نسخه‌های هوی تونگ گوآن در همین مؤسسه تدوین شده است.

نسخه‌های موجود مجموعه هوی گوآن یی یو

مجموعه هوی گوآن یی یو، که هم نسخه‌های خطی دارد هم نسخه‌های چاپی، در دو قرن گذشته از راه‌های گوناگون از چین خارج شد و به کتابخانه‌های بزرگ جهان راه یافت. امروز، کامل‌ترین نسخه آن در خارج از چین محفوظ است. طبق تحقیقات دانشمندان، مشخصات دو نوع نسخه‌های موجود این مجموعه به شرح زیر است:

مشخصات نسخه‌های موجود سی یی گوآن

علامت هوندا	محتوای نسخه	محل نگهداری	نوع نسخه و زمان آن
	واژه‌نامه (۷۷۷ واژه)	کتابخانه ملی چین به شماره ۰۲۱۴۲	نسخه چاپی سلسله چینگ ^۱
	واژه‌نامه (۷۷۵ واژه)	کتابخانه ملی چین به شماره ۵۶۷۵	نسخه خطی سلسله چینگ
		کتابخانه معبد لامایی پکن	نسخه معبد لامایی
A	واژه‌نامه (۷۷۳ واژه)، ضمیمه واژه‌نامه (۲۳۳ واژه) و ۱۶ ارسال‌نامه	کتابخانه ملی برلین آلمان ^۲	نسخه خطی سلسله مینگ
B	واژه‌نامه (۷۷۷ واژه) و ۳۰ ارسال‌نامه	کتابخانه تویو بونکو ^۳ ژاپن	نسخه خطی سلسله مینگ
C	واژه‌نامه (۷۷۷ واژه) و ۱۷ ارسال‌نامه	کتابخانه ملی پاریس فرانسه	نسخه خطی سلسله چینگ
D	واژه‌نامه (۷۷۷ واژه)	کتابخانه فدراسیون آسیائی فرانسه	نسخه خطی سلسله چینگ
E	واژه‌نامه (۷۴۹ واژه)	کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)	نسخه چاپی سلسله مینگ
F	واژه‌نامه (۷۷۷ واژه) و ۱۷ ارسال‌نامه	کتابخانه نایکاکو بونکو ^۴ ژاپن	نسخه خطی سلسله چینگ
	معلوم نیست	کتابخانه خصوصی Giuseppe Ross	نسخه‌ای در ایتالیا
	واژه‌نامه (۷۷۷ واژه)	کتابخانه دانشگاه کمبریج	نسخه دانشگاه کمبریج

(1) Qing Dynasty (1616-1911)

(۲) این نسخه قبلاً در کتابخانه دانشگاه توبینگن (Tübingen Universitätsbibliothek) نگهداری می‌شد.

(3) Toyo Bunko

(4) Naikaku Bunko

مشخصات نسخه‌های موجود هوی تونگ گوآن

علامت هوندا	محتوای نسخه	محل نگهداری	نوع نسخه و زمان آن
	واژه‌نامه (۶۷۳ واژه)	کتابخانه ملی چین به شماره ۱۵۱۶۰	نسخه خطی سلسله چینگ
Z	واژه‌نامه (۶۷۴ واژه)	کتابخانه مؤسسه مطالعات آسیا و آفریقا	نسخه خطی سلسله مینگ
Y	واژه‌نامه (۶۷۴ واژه)	کتابخانه آواکوکو بونکو ^۱ (ژاپن)	نسخه خطی
X	واژه‌نامه (۶۵۶ واژه)	کتابخانه سیکادو بونکو ^۲ (ژاپن)	نسخه خطی
	واژه‌نامه (۶۷۴ واژه)	کتابخانه دانشکده خساور دور فرانسه (سابق)	نسخه خطی
	واژه‌نامه (۶۷۴ واژه)	هانوی	
	واژه‌نامه (۶۷۴ واژه)	کتابخانه خصوصی دکتر یاناما ^۳ (ژاپن)	نسخه خطی

(1) Awakoku Bunko

(2) Seikado Bunko

(3) Yanama

مندرجات نسخه‌های دو نوع

نسخه‌های سی بی گوآن - اصل نسخه‌های سی بی گوآن در دوران حکومت امپراتور یونگ‌له تدوین شدند و، از این رو، به نسخه‌های یونگ‌له معروف‌اند. طبق تحقیقات هوندا، دانشمند معروف ژاپنی، در این نسخه‌ها، واژه‌نامه و ضمیمه واژه‌نامه دارای مدخل چینی، معادل فارسی و برگردان واژه‌های فارسی به خط چینی و ارسال‌نامه شامل متن چینی و ترجمه فارسی آن است.

در واژه‌نامه، هر صفحه به چهار بخش مساوی تقسیم می‌شود و هر بخش ویژه یک واژه (مدخل) است. هر مدخل، از بالا به پایین، به ترتیب، واژه فارسی، معنی چینی و برگردان واژه فارسی به خط چینی را در بر می‌گیرد. ترتیب نوشتن واژه‌های چینی هم از راست به چپ است. تقریباً واژه‌نامه همه نسخه‌ها دارای ۷۷۷ واژه است و بر اساس موضوع به ۱۸ باب تقسیم شده است:

تقسیم‌بندی موضوعی واژه‌نامه نسخه‌های سی بی گوآن

شماره گذاری هوندا (شمار واژه‌ها)	اسامی باب‌ها	شماره گذاری هوندا (شمار واژه‌ها)	اسامی باب‌ها
۴۰-۴۱ (۴۰)	پدیده‌های طبیعی	۵۱۶-۴۶۷ (۵۰)	ابزارها
۹۶-۴۱ (۵۶)	مسائل جغرافیائی	۵۴۲-۵۱۷ (۲۶)	لباس
۱۳۷-۹۷ (۴۱)	زمان‌ها	۵۷۵-۵۴۳ (۳۳)	خوراک
۲۰۲-۱۳۸ (۶۵)	شخصیت‌ها	۵۹۳-۵۷۶ (۱۸)	جواهر
۳۰۰-۲۰۳ (۹۸)	امور انسانی	۶۱۰-۵۹۴ (۱۷)	رنگ‌ها
۳۵۰-۳۰۱ (۵۰)	اعضای بدن	۶۲۷-۶۱۱ (۱۷)	ادبیات و تواریخ
۳۷۵-۳۵۱ (۲۵)	ساختمان‌ها	۶۵۱-۶۲۸ (۲۴)	مکان‌ها
۴۲۴-۳۷۶ (۴۹)	پرنندگان و حیوانات	۶۶۹-۶۵۲ (۱۸)	عدد
۴۶۶-۴۲۵ (۴۲)	گل‌ها و درخت‌ها	۷۷۷-۶۷۰ (۱۸)	واژه‌های رایج

ضمیمه واژه‌نامه، که به نظر بعضی از دانشمندان از متن فارسی ارسال‌نامه اقتباس شده است، کلاً ۲۳۳ واژه را در بر می‌گیرد که در پانزده باب درج شده‌اند.

تقسیم‌بندی موضوعی ضمیمه واژه‌نامه نسخه‌های سی بی گوآن

شماره گذاری هوندا (شمار واژه‌ها)	اسامی باب‌ها	شماره گذاری هوندا (شمار واژه‌ها)	اسامی باب‌ها
۷۸۴-۷۷۸ (۷)	پدیده‌های طبیعی	۸۶۱-۸۵۱ (۱۱)	گل‌ها و درخت‌ها
۷۹۸-۷۸۵ (۱۴)	مسائل جغرافیائی	۸۷۲-۸۶۲ (۱۱)	ابزارها
۸۰۵-۷۹۹ (۷)	زمان‌ها	۸۸۱-۸۷۳ (۹)	لباس
۸۱۳-۸۰۶ (۸)	شخصیت‌ها	۸۸۷-۸۸۲ (۶)	خوراک
۸۲۳-۸۱۴ (۱۰)	امور انسانی	۸۹۷-۸۸۸ (۱۰)	جواهر
۸۳۲-۸۲۴ (۹)	اعضای بدن	۹۰۹-۸۹۸ (۱۲)	عدد
۸۳۸-۸۳۳ (۶)	ساختمان‌ها	۱۰۱۰-۹۱۰ (۱۰۱)	واژه‌های رایج
۸۵۰-۸۳۹ (۱۲)	پرنندگان و حیوانات		

هر یک از ارسال‌نامه‌ها شامل متن چینی و فارسی است. از نسخه‌های سی‌ی‌گوان، فقط نسخه‌های A، B، C، F و ارسال‌نامه دارند. ارسال‌نامه‌ها بعضاً در نسخه‌ها تکرار شده‌اند. هوندا، از همه نسخه‌ها، بیست و شش ارسال‌نامه درآورده است. متن چینی ارسال‌نامه عمودی و به شکل خاصی تنظیم شده است. نامه با فاصله از سر کاغذ از بالا به پایین نوشته شده است. هر جا به اسم پادشاه یا لقب یا کارهای مربوط به شاه از قبیل پاداش، یرلیغ، عنایت شاه، فرمان شاهی و غیره می‌رسد، این عناوین در سطر جداگانه جای می‌گیرند و سطر قبلی نیمه‌تمام رها می‌شود. بنابراین، درازای سطور برابر نیست. راجع به روش نامه‌نویسی دوره مینگ در خطای‌نامه آمده است:

طریق خطائیان آن است که در مکتوب نام پادشاه در اول سطر نویسند و سطرها به مقداری اندک از آن فروتر گیرند و باز نام الله تعالی از اول سطر گیرند و اگر چنانچه به ذکر پادشاه رسید همین طریق مسلوک دارند. (خطایی، ص ۴۲۹)

متن فارسی ارسال‌نامه تحت‌اللفظ از متن چینی برگردانده شده و پر از اشتباه است و مفهوم نیست. واژه‌های متن فارسی به ترتیب دستوری زبان چینی کنار هم چیده شده‌اند. در برگردان فعل تنها جزئی از آن که بر عمل دلالت دارد آمده و زمان و شخص منظور نشده ضمناً فعل در جمله در جای خود ننشسته است. در ارسال‌نامه‌ها، واژه‌هایی هست که مترجمان نتوانسته‌اند معادل فارسی آن را پیدا کنند و واژه چینی را عیناً آوانویسی کرده‌اند. همچنین عبارتهایی در آنها هست که ترجمه تحت‌اللفظ عبارات چینی و غریب و نامفهوم‌اند. بدین‌سان، آنچه عنوان ارسال‌نامه یافته ارزش زبان‌شناختی ندارد و احتمالاً مشق‌ها یا اوراق امتحانی شاگردانی باشد که سطح آشنائی آنان با زبان فارسی چندان بالا نبوده است و این اوراق اشتباهاً به عنوان متن فارسی ارسال‌نامه بایگانی شده‌اند.

نسخه‌های هوی تونگ گوان - این نسخه‌ها فقط واژه‌نامه دارد که شامل واژه‌های چینی و برگردان معادل فارسی آنها به خط چینی است. شکل تنظیم واژه‌نامه در نسخه‌ها یکسان نیست. معمولاً هر صفحه دارای ۱۱ تا ۱۲ واژه است که واژه چینی در بالا و برگردان خطی معادل فارسی آنها در پایین آن جای گرفته است. خط چینی از بالا به پایین نوشته می‌شود. واژه‌نامه در نسخه‌ها معمولاً ۶۷۴ واژه دارد و براساس موضوع به ۱۷ باب تقسیم شده است.

تقسیم‌بندی موضوعی واژه‌نامه نسخه‌های هوی تونگ گوآن

شماره گذاری هوندا	شماره گذاری هوندا	شماره گذاری هوندا	شماره گذاری هوندا
(شمار واژه‌ها)	(شمار واژه‌ها)	اسامی باب‌ها	(شمار واژه‌ها)
۱۰۳۷-۱۰۱۱ (۲۷)	۱۴۶۶-۱۴۸۹ (۲۴)	پدیده‌های طبیعی	اعضای بدن
۱۰۳۸-۱۰۹۱ (۵۴)	۱۴۹۰-۱۵۱۹ (۳۰)	مسائل جغرافیائی	لباس
۱۰۹۲-۱۱۳۱ (۴۰)	۱۵۲۰-۱۵۵۲ (۳۳)	زمان‌ها	خوراک
۱۱۳۲-۱۲۰۶ (۷۵)	۱۵۵۳-۱۵۷۰ (۱۸)	گل‌ها و درخت‌ها	جواهر
۱۲۰۷-۱۲۶۶ (۶۰)	۱۵۷۱-۱۵۸۰ (۱۰)	پرندگان و حیوانات	ادبیات و تواریخ
۱۲۶۷-۱۲۷۲ (۱۶)	۱۵۸۱-۱۵۹۳ (۱۳)	ساختمان‌ها	رنگ‌ها
۱۲۷۳-۱۳۶۳ (۸۱)	۱۵۹۴-۱۶۲۱ (۲۸)	ابزارها	عدد
۱۳۶۴-۱۴۰۵ (۴۲)	۱۶۲۲-۱۶۸۴ (۶۳)	شخصیت‌ها	واژه‌های رایج
۱۴۰۶-۱۴۶۵ (۶۰)		امور انسانی	

در واژه‌نامه نسخه‌های هوی تونگ گوآن واژه‌هایی وجود دارد که در واژه‌نامه و ضمیمه واژه‌نامه نسخه‌های سی یی گوآن نیست. علاوه بر این، در این دو دسته از نسخه‌ها، برگردان بعضی واژه‌های فارسی به خط چینی متفاوت است؛ ترتیب باب‌ها و واژه‌ها نیز فرق دارد. بنابراین، می‌توان به این نتیجه رسید که نسخه‌های هوی تونگ گوآن خلاصه نسخه سی یی گوآن نیست بلکه این دو نوع نسخه جداگانه تألیف شده‌اند.

درباره زمان تألیف مجموعه هوی هوی گوآن یی یو

چنان‌که در جدول‌ها ملاحظه می‌شود، نسخه‌های باقی‌مانده، خواه خطی خواه چاپی، یا از سلسله مینگ‌اند یا از سلسله چینگ. سی یی گوآن، که اصل نسخه‌های یونگ له در آن تألیف شده‌اند، در دوران سلسله مینگ تأسیس شد. نسخه‌های هوی تونگ گوآن نیز، به روایت کتاب‌های تاریخی، به دست دانشمندی به نام مائو روی چنگ^{۱۴} در اواخر دوره سلسله مینگ تدوین شده است. اتفاق نظر بر این بود که هر دو نوع نسخه‌ها از مجموعه هوی هوی گوآن یی یو در زمان سلسله مینگ تدوین شده و نسخه‌های متعلق به دوره

سلسله چینگ از آنها استنساخ شده‌اند. اما نسخه‌ای که به تازگی کشف شده شاید این نظر را نفی کند.

در سال‌های اخیر، در تحقیقات مربوط به انواع هونای یی یی^{۱۵}، دانشمندان به نسخه‌ای بسیار مهم برخوردند که در دوره سلسله چینگ به دست شخصی به نام یوان شو جیه^{۱۶} در کتابخانه شخصی او به نام جن جیه تانگ^{۱۷} استنساخ شده و از این رو به نام نسخه یوان شی جن جیه تانگ^{۱۸} معروف است. این نسخه عنوان یی یی^{۱۹} یعنی «واژه‌نامه‌های چینی به زبان بیگانه» دارد و شامل شش قسمت به شرح زیر است: واژه‌نامه چینی به خط باسبا^{۲۰} (ص ۱-۲۶)؛ واژه‌نامه چینی به مغولی (ص ۲۷-۳۳)؛ واژه‌نامه چینی به تاتاری (ص ۳۴-۴۹)؛ واژه‌نامه چینی به اویغوری (ص ۵۰-۶۳)؛ واژه‌نامه چینی به تنغوتی (ص ۶۴-۶۸)؛ واژه‌نامه چینی به هوی هوی (فارسی) (ص ۶۹-۸۰). در قسمت چینی به فارسی این نسخه، هر صفحه به سه ستون تقسیم می‌شود و، از بالا به پایین، سه واژه چینی و برگردان خطی معادل فارسی آنها به ترتیب می‌آید و هر صفحه یازده ستون دارد.

در برگ اول این نسخه، رو و پشت، هشت مهر قرمز زده شده است. دانشمندان تشخیص داده‌اند که سه مهر آخر آن از آن دانشمند معروف سلسله چینگ به نام چن جان^{۲۱} است. در پای صفحه، نسخه بردار یک مهر را نقاشی کرده است. روی این مهر با خط باسبا نوشته شده است تای وی جی یین^{۲۲}. در بالای مهر نوشته شده است:

مهر تای وی، ساخته شده در ماه دهم سال اول سوآن گوانگ^{۲۳} (۱۳۷۰م) به دست وزارت تشریفات

مغولان، پس از فروپاشی حکومت آنان در چین، به شمال آن گریختند و در آنجا

۱۵) Hua Yi Yi Yu (واژه‌نامه‌های چینی به زبان بیگانه) بر انواع واژه‌نامه‌های چینی به زبان بیگانه یا زبان اقلیت‌های ملی اطلاق می‌شود که در سلسله‌های یوان، مینگ و چینگ تدوین شده و تا امروز باقی مانده‌اند.

16) Yuan Shou Jie

17) Zhen Jie Tang

18) Yuan Shi Zhen Jie Tang Chao Ben

19) Yi Yu

۲۰) خط زبان مغولی که از روی حروف الفبای تبتی در دوره یوان ساخته شد.

21) Chen Zhan (1753-1817)

۲۲) Tai Wei Zhi Yin یعنی «مهر تای وی»؛ تای وی اسم منصب دولتی است.

۲۳) Xuan Guang، عنوان سال‌های حکومت دومین پادشاه یوان شمالی که از ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۷ میلادی

بر مغولستان فرمانروایی می‌کرد.

حکومت محلی تأسیس کردند. در تاریخ چین، آن حکومت محلی را بی یوان^{۲۴} یعنی یوان شمالی خوانده‌اند. پادشاه سوان گوانگ از ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۷ میلادی حکومت می‌کرد. اینکه نسخه اصلی مهر ساخت سال ۱۳۷۰ را دارد نشان می‌دهد که لااقل در اواخر دوره سلسله یوان و اوایل دوره سلسله مینگ، قدیم‌ترین نسخه‌های هونا بی بی یو، که هوی گوان بی یو یکی از آنهاست، آماده بود و احتمال دارد نسخه مادر آن در دوره یوان تدوین شده باشد.

چنان‌که اشاره شد، در دوره سلسله یوان، برای تربیت مترجمان، مدرسه‌ای به نام هوی گوان بی یو در جیان دایر شد. در این مدرسه به آموزش زبان فارسی و استیفا (امور مالیّه) می‌پرداختند و به کتاب درسی یا واژه‌نامه نیاز بود. متأسفانه از آن هیچ سندی برجای نمانده است. همچنین، در سال ۱۲۷۶ میلادی، به فرمان قوبیلای قان، در وزارت تشریفات، مؤسسه‌ای به نام هوی تونگ گوان تأسیس شد. شاید این نسخه واژه‌نامه نمونه‌ای از واژه‌نامه‌های آن موقع باشد. به نظر دکتر لیو یینگ شینگ، این قدیم‌ترین نسخه هوی تونگ گوان است، به دلایل زیر: این نسخه مانند نسخه‌های هوی تونگ گوان فقط مدخل چینی و برگردان واژه خارجی به خط چینی دارد؛ هنگامی که واژه‌نامه‌های هوی گوان، تاتاری، و اویغوری با همتای آنها در نسخه‌های هوی تونگ گوان مقایسه شود، معلوم می‌گردد که آنها به لحاظ شمار واژه‌ها و ترتیب آنها همچنین به لحاظ واژه‌های چینی که برای برگردان خطی واژه‌های خارجی به کار رفته‌اند تفاوت جزئی و اندکی دارند، مثلاً واژه‌نامه هوی گوان بی یو ۶۷۳ واژه دارد و مانند نسخه‌های هوی تونگ گوان به ۱۷ باب تقسیم شده است. فقط در برگردان واژه‌های فارسی به خط چینی، معنی‌نگارهایی که در هریک از آنها به کار رفته‌اند اندکی با هم فرق دارند.

(Liu Ying Sheng 1991, p. 108)

حاصل سخن اینکه اصل نسخه سی بی گوان در دوره سلسله مینگ پدید آمد و نسخه‌های دوره سلسله مینگ و سلسله چینگ همه از روی آن نسخه برداری شدند. اصل نسخه هوی تونگ گوان احتمالاً در دوره یوان، عصر طلایی رواج زبان فارسی در چین،

24) Bei Yuan

تدوین و در دوره سلسله مینگ و سلسله چینگ از روی آن نسخه‌برداری شده است. این نظر شاید مغایر آنچه پیش‌تر گفته شد به نظر رسد. چون بیشتر دانشمندان بر آنند که نسخه‌های هوی تونگ گوان به دست مائو روی چنگ تدوین شده است. در کتاب‌های تاریخی نیز اسنادی دال بر این معنی وجود دارد. توضیح ما این است که، چون نسخه‌ای که پیدا کرده‌ایم فقط شش زبان محدود را دربرمی‌گیرد، شاید، در اواخر دوره سلسله مینگ، به ریاست مائو روی چنگ، با تقلید از آن، واژه‌نامه‌های دیگر زبان‌ها هم تحریر شده باشند.

تأثیر زبان و فرهنگ چینی در مجموعه هوی گوان بی یو

چون هوی گوان بی یو در چین تدوین شده است، طبعاً تحت تأثیر زبان و فرهنگ چینی قرار گرفته است. تأثیر فرهنگ چینی را می‌توان به صورت‌های زیر ملاحظه کرد^{۲۵}:

– شماری از واژه‌های چینی – اسامی مکان و سمت‌های دولتی و اسم‌های عام – همچنین اسامی اقوام وارد واژه‌نامه شده است:

اسم‌های خاص: خانباغ (۴۹)، مسلمان (۸۹)، ترکی (۹۰)، مغول (۹۱)، جورجی (۹۲)، تبت (۹۳)، قریانی (۹۴)، کنجانفو (۹۵)، تنغوت (۹۶)، قامل (۷۸۶)، تران (۷۸۷)، ناتنی (۱۰۸۹).

اسم‌های عام: تیم (۳۶۵)، چوگی (۴۷۸)، جواز (۴۰۱)، چا (۵۵۴)، بکه (۶۱۶)، وانگ (۸۰۶)، تفگی (۸۸۵)، قولی (۹۳۵).

– عباراتی فارسی عیناً به الگوی زبان چینی در ترجمه آمده است که برای فارسی‌زبانان چندان آشنا نیست. می‌توان گفت که این عبارات نوعی فارسی به سبک چینی است:

دریامزه (۸۸۱): این عبارت ترجمه تحت‌اللفظ واژه چینی hai wei است. hai و wei جداگانه به ترتیب به معنی «دریا» و «مزه» است. اما hai wei به معنی «غذاهای دریایی» است.

آسمان صاف (۱۰۳۰): این عبارت ترجمه تحت‌اللفظ واژه چینی tian qing است که در زبان چینی به معنی «صاف» یا «آفتابی» است.

تیره آسمان (۱۰۳۱): این عبارت ترجمه تحت‌اللفظ واژه چینی tian yin است که در زبان

۲۵) شماره‌هایی را که در شواهد به دنبال واژه‌ها می‌آید هوندا، دانشمند ژاپنی، افزوده است و، پس از او، همه محققان از وی پیروی کرده‌اند.

چینی به معنی «تیره» یا «ابری» است.
بیخ فسرَدن (۱۰۳۴): این عبارت ترجمه تحت‌اللفظ واژه چینی bing dong است که در زبان چینی به معنی «فسردن»، «بیخ زدن» است.
ستاره نقل (۱۰۳۶): این عبارت ترجمه تحت‌اللفظ واژه چینی xing yi است که در زبان چینی به معنی «حرکت ستاره» است.
مملکت بیرون (۱۰۹۰): این عبارت ترجمه تحت‌اللفظ واژه چینی wai guo است که در زبان چینی به معنی «مملکت خارجی» است.
صدقه عمل (۱۱۱۰): این ترکیب که اصلاً قابل فهم نیست ترجمه تحت‌اللفظ واژه چینی shi xing است. یکی از معانی shi موقعی که جدا به کار رود، «صدقه» است؛ xing نیز، چون جدا به کار رود، به معنی «عمل» است. اما ترکیب shi xing به معنی «به عمل آوردن، به اجرا درآوردن» است.

– بعضی واژه‌های فارسی دخیل در زبان چینی معنی جدیدی پیدا کرده‌اند:

ترک (۹۰): در زبان فارسی به همه اقوام ترک اشاره دارد اما، در زبان چینی، فقط بر قوم گائوچانگ ترک که بعداً به قوم اویغور شهرت یافت اطلاق می‌شود.
مغ (۱۶۳): در زبان فارسی، بر «روحانی زردشتی» و، در زبان چینی، بر «راهب یا کاهن بودائی» اطلاق می‌شود.
بُت (۱۷۰): در زبان چینی، بر «بودا» اطلاق می‌شود.
یَنگه (۱۷۹): در زبان فارسی، به زنی گفته می‌شد که شب زفاف همراه عروس به خانه داماد می‌رفت و وی را به وظایفی که بر عهده داشت آشنا می‌کرد و جزئیات اعمال شب زفاف را بدو می‌آموخت و، در زبان چینی، به معنی «زن برادر بزرگ» است.
خطایی (۱۹۷): در زبان فارسی، بر مردم شمال چین و، در زبان چینی، بر مهم‌ترین قوم چین که امروز به قوم هان معروف است اطلاق می‌شود.
مغکده (۸۳۴): در زبان فارسی، به معنی «آتشکده» و، در زبان چینی، به معنی «معبد دین بودائی» است.
خط کوفی (۶۲۶): در زبان فارسی، بر نوعی خط عربی و، در زبان چینی، بر نوعی خط چینی دلالت دارد.
سرزدن (۱۴۶۳): در زبان فارسی به معنی «طلوع کردن، نمایان شدن، بازدید کوتاه کردن» و، در زبان چینی، به معنی «سر به زمین نهادن و تعظیم کردن» است.
گز (۱۳۱۳): در زبان فارسی، مقیاس طول معادل ۱۶ گره (نزدیک به یک متر) و، در زبان

چینی، مقیاس طول معادل یک سوم متر.
مَرَه (۷۹۷). در زبان فارسی، واحد طول معادل ۵/۳ میل و، در زبان چینی، مقیاس طول معادل نیم کیلومتر است.
فرسنگ (۷۹۵). در زبان فارسی، مقیاس مسافت قریب شش کیلومتر (فرسنگ ایرانی قدیم برابر با ۴۴۳۳ گز) و، در زبان چینی، پاره‌ای از مسیر سفر است که مسافت آن مشخص نیست نظیر «منزل» در زبان فارسی.

ارزش زبان‌شناختی و تاریخی مجموعه هوی گوان یی یو

هوی گوان یی یو، به عنوان یکی از معتبرترین اسناد تاریخی، هم ارزش زبان‌شناختی دارد و هم ارزش تاریخی. به لحاظ زبان‌شناسی، با مقایسه این سند تاریخی با زبان فارسی امروز، می‌توانیم به وضعیّت زبان فارسی در زمان تدوین این مجموعه پی ببریم. به لحاظ تاریخی، می‌توان، در تحقیق روابط سیاسی و اقتصادی چین با کشورهای خارجی و حکومت‌های اقلیّت‌های ملّی داخل چین، بعضی واژه‌ها و ارسال‌نامه‌ها را به عنوان شواهد تاریخی به کار برد.

خصوصیّات زبانی - واژه‌های فارسی این مجموعه، به لحاظ تلفّظ بعضی از آنها و شکل نوشتاری و حتّی الگوهای ترکیبی آنها، به گونه رایج در ماوراءالنّهر و افغانستان نزدیک‌تر است و این نشان می‌دهد که مهاجران فارسی‌زبان چین، بیشتر از ماوراءالنّهر بودند. نشانه‌های خصوصيّات خراسانی واژه‌های مندرج در این مجموعه به شرح زیر است:
- های بیان حرکت پایانی /a/ تلفّظ می‌شود.

- بعضی واژه‌ها هنوز تلفّظ قدیم خود را نگه داشته‌اند، مانند استخوان (۳۲۷) ostoxivan؛ خواستن (۲۲۴) huasitan؛ خواندن (۲۷۹) huandan؛ خواهر (۸۱۱) huahir؛ خوردن (۵۵۹) huardan؛ خویش (۱۵۴) huoš؛ سخن (۳۲۱) saxon.

- صورت نوشتاری بعضی واژه‌ها درخور توجه است: ابریشم (۵۲۷) ← ابریشم؛ بادنگان (۱۱۵۹) ← بادنجان؛ بادویزن (۵۱۰) ← بادبیزن، بادیزن؛ برادر (۱۵۱) ← برادر؛ پاسکونه (۶۶۳) ← واژگونه؛ پدرفتار (۷۵۸) ← پدرفتار؛ تدر (۱۲۴۶) ← تَدرو؛ ریشته (۵۲۸) ← رشته؛ گذرگاه (۷۰) ← گذرگاه.
- واژه‌ها و ترکیبات شاذّ و مهجور یا به معنای منسوخ: ارزیز (۵۸۲) ← قلع؛ ازار (۱۴۹۶) ←

شلوار؛ بشره (۸۲۶) ← چهره؛ پغنه (۳۶۳) ← پله؛ توگی (۵۴۳) ← برنج؛ تیرماه (۱۰۳) ← پاییز^{۲۶}؛ جغرات (۵۷۳) ← ماست؛ چغز (۴۲۱) ← قورباغه؛ چهارمغز (۱۱۷۵) ← گردو؛ حرفه‌ور (۱۷۲) ← صنعتگر؛ حلوی بی‌دود (۱۱۸۰) ← خرمالو؛ حمدون (۳۹۴) ← میمون؛ خطمی (۴۴۱) ← آفتابگردان؛ دادر (۱۵۰) ← برادر بزرگ؛ دارافزین (۳۷۳) ← نرده؛ دلگماری (۷۷۳) ← دِلْسُپُری؛ دوکارد (۸۶۸) ← قیچی؛ دینه (۱۳۱) ← دیروز؛ روغن گاو (۵۷۲) ← کره؛ رویمال (۱۵۰۳) ← دستمال؛ سپست (۴۶۳) ← یونجه؛ شیره (۵۰۷) ← میز کوچک؛ فراشتروک (۳۹۲) ← پرستو؛ فوطه (۵۴۱) ← دستمال؛ کلمچی [ظاهراً = کلمه‌چی] (۱۳۹۵) ← مترجم؛ گندنا (۴۵۷) ← تره؛ ورتیج (۴۲۳) ← بلدرچین.

ارزش تاریخی - در واژه‌نامه‌ها، صورت فارسی اسامی بعضی از مکان‌ها و اقوام چین و دیگر کشورها همچنین بعضی از کالاها ثبت شده است، از جمله: بدخشان (۷۸۸)؛ بلخ (۷۸۰)؛ تبت (۹۳)؛ ترخان (۷۸۷)؛ تنغوت (۹۴)؛ جورجی (۹۲)؛ خانبالغ (۴۹)؛ خراسان (۷۹۳)؛ دمشق (۷۹۰)؛ کامل (۷۸۶)؛ قریانی (۹۴)؛ کنجانفو (۹۵)؛ مسلمان (۸۹)؛ مصر (۷۹۲)؛ مغول (۹۱)؛ مملکت کعبه (۷۸۵)؛ ناتنی (۱۰۸۹).

بیشتر این اسامی در دوره سلسله یوآن رایج بوده‌اند و، از این رو، ضبط آنها به تشخیص هویت بعضی مکان‌ها و اقوامی که در جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله، تاریخ جهانگشای جوینی و همچنین سفرنامه‌های مارکوپولو و ابن بطوطه ذکر شده‌اند کمک می‌کند.

در کتاب‌های تاریخی مربوط به سلسله مینگ، در سخن از مناسبات با کشورهای آسیای میانه و غربی، از انواع پارچه‌ها و لباس‌های هدیه‌ای سخن به میان آمده است. در ارسال‌نامه‌ها نیز، طی گزارش‌ها، از آنها یاد شده است. اسامی چینی و معادل فارسی این منسوجات بعضاً غریب و درخور توجه است. نمونه‌هایی از آنها به شرح زیر است: ابره آستر (۱۵۱۲)؛ اطلس (۱۵۱۴)؛ بیرام (۸۸۱)؛ توار (۵۲۲)؛ تورقو (۵۲۶)؛ جامه ماهی پرنده (۱۵۱۱)؛ جامه نهنگ (۱۵۱۰)؛ زریفت (۸۷۵)؛ سقالات (۱۵۱۵)؛ سیلان (۸۷۶)؛ صوف (۱۵۰۵)؛ فرجی (۱۵۰۸)؛ قضاغند [= کزاغند] (۵۳۷)؛ کتی (۵۲۱)؛ کریاس (۱۴۹۰)؛ کمخان (۱۵۱۳)؛ کندیر (۸۸۰)؛ لای (۵۲۴)؛

۲۶) محبوب کاربرد تیر به معنی «پاییز» را از خصوصیات سبک خراسانی دانسته است (محبوب، ص ۲۳۶-۲۳۸)

منداتو (۵۳۳)؛ نمرک (۸۳۷).

با استفاده از واژه‌نامه‌های این مجموعه برخی از مشکلات تاریخی حل می‌شود. در اینجا فقط به یک مورد اشاره می‌کنیم که به معنی هوی هوی مربوط است. هوی هوی در تاریخ چین مفهومی ثابت نداشته و معنای آن با گذشت زمان تحوّل یافته است. این نام، به صورت Hui Hu یا Hui He، در ابتدا به قوم اویغوری اطلاق می‌شد و امروز به قوم هوی، بزرگ‌ترین جماعت اسلامی چین، گفته می‌شود (Wan Yao Bin 1996, p. 230). اما هوی هوی در دوره سلسله یوآن و سلسله مینگ چه دلالتی داشته؟ جواب دادن به این پرسش حایز اهمیت است؛ چون در کتاب‌های تاریخی این دوره با واژه‌های متعدّد دارای جزء ترکیبی هوی هوی روبه‌رو می‌شویم، مانند Hui Hui yao fang «نسخه‌های داروئی هوی هوی»؛ Hui Hui guan «مکتب هوی هوی»؛ Hui Hui pao «سنگ منجنیک هوی هوی»؛ Hui Hui si tian jian «رصدخانه هوی هوی»؛ Hui Hui guo zi jian «مدرسه آکادمی سلطنتی هوی هوی»؛ Hui Hui yu «زبان هوی هوی». محققان، پیش از آشنایی با مجموعه واژه‌نامه‌ها، درباره دلالت این واژه اختلاف نظر داشتند. نظر بیشتر آنان این بود که، چون اسلام از عربستان به چین آمده است، هوی هوی بر اعراب و زبان هوی هوی بر زبان عربی دلالت دارد. اما، در مجموعه هوی هوی گوآن یی یو (واژه شماره ۸۹)، هوی هوی به وضوح «مسلمان» معنی شده است و این نشان می‌دهد که هوی هوی در زمان سلسله یوآن و اوایل سلسله مینگ مفهوم مذهبی داشته نه قومی یا کشوری و به جماعتی اطلاق می‌شده که پیرو دین اسلام بوده‌اند. پس مراد از نسخه‌های داروئی هوی هوی «نسخه‌های داروئی مسلمانان» و مراد از زبان هوی هوی «زبان مسلمانان» بوده است. همچنین از این داده برمی‌آید که در چین بیشتر مسلمانان فارسی‌زبان بودند و زبان هوی هوی همان زبان فارسی است.

در کتاب‌های تاریخی سلسله‌های یوآن و مینگ، بسیاری از واژه‌های فارسی به خطّ چینی برگردانده شده است. این پرسش مطرح می‌شود که آیا در این برگردان‌ها قاعده‌ای یا رسمی رعایت شده است تا، براساس آن، بتوان تلفظ فارسی بعضی واژه‌ها را معلوم ساخت. در تحقیقات تاساکاکودو، در «تحلیل لغوی هوی هوی گوآن یی یو» (← منابع)، به این سؤال جواب مثبت داده شده است. وی، هرچند فقط ۴۹ واژه باب اول را با روش

زبان‌شناسی آماری بررسی کرده، با این بررسی قاعده‌ای یافته که، در تشخیص تلفظ آن زمان بعضی از واژه‌های فارسی، به مورخان و محققان تاریخ سلسله‌های یوان و مینگ تا حدی کمک خواهد کرد. مثلاً در واژه‌نامه‌های مجموعه هوی هوی گوآن یی یو، نشانه اضافه در گروه‌های اسمی فارسی با تلفظ i یا yi ثبت شده است. براساس این داده، اسامی چهار آلت نجومی مذکور در تاریخ یوان را به راحتی می‌توان تشخیص داد: kore-yi sama « کره سماء »؛ kore-yi arz « کره ارض »؛ luhama-yi miao wu zhi « رخامه موازی »؛ luhama-yi mu si ta yu « رخامه مستوی ».

ارزش تاریخی ارسال‌نامه‌ها - از ارسال‌نامه‌ها، به عنوان اسناد تاریخی، اطلاعاتی به شرح زیر به دست می‌آید:

- همه امکان جغرافیائی که نام آنها در ارسال‌نامه‌ها ذکر شده - چه شهرهای ترکستان مانند ترفان و کامل، چه مناطق و شهرهای ماوراءالنهر مانند سمرقند و بلخ، و چه شهرها و مناطق آسیای غربی مانند بصره و دمشق و مصر - هوی هوی (سرزمین‌های اسلامی) محسوب می‌شدند و، در نامه‌های رسمی به پادشاه چین، از زبان فارسی استفاده می‌کردند. این امر نمودار تأثیر عمیق زبان فارسی در جهان اسلام به خصوص قلمرو شرقی آن همچنین حاکی از آن است که، در مکاتبات آنها با دایمینگ‌خان (امپراتور سلسله مینگ بزرگ)، از زبان فارسی استفاده می‌شده است.

- کالاهای مورد علاقه چین که از ماوراءالنهر و آسیای غربی می‌آمد انواع اسب‌های معروف (ارغوماق، تازی، مغول)، شتر، یوزپلنگ، سنگ یشم، کارد خرد، الماس، صوف؛ عینک؛ و کالاهای دریافتی مناطق مذکور از چین انواع پارچه و مواد نساجی (توار، توار زریفت، تورقو، کندیر، کتان، لای، رشته‌های ابریشمی)؛ ظروف چینی (بشقاب، کاسه، کوزه لاجوردی)؛ چای؛ داروهای گرم (ادویه)؛ کاغذ زرشاش (چاچ)؛ آلات موسیقی (ریاب، ارتغان، نی) بوده است. این اطلاعات با مندرجات بعضی از تواریخ فارسی مطابقت دارد. در خطای‌نامه، زبده‌التواریخ، مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین همچنین در کتاب‌های تاریخی چینی این دوره، بارها آمده است که ایلچیان مسلمان انواع اسب‌ها و سنگ یشم به چین می‌بردند و پادشاه‌های گران‌بها از قبیل انواع پارچه ابریشمی و چای و ادویه

دریافت می‌کردند.

– بعضی ارسال‌نامه‌ها نیز سیاست دینی دوره سلسله مینگ را درباره دین اسلام نشان می‌دهند. در ارسال‌نامه شماره ۳ آمده است که سید حسین، ایلچی کامل [در سرزمین ترکستان]، از دایمینگ‌خان، که به مسجدهای کامل سهمیه مسجدهای داده بود، درخواست کرده است به مسجد سو جو ۲۷ هم سهمیه بدهد. وی همچنین می‌گوید: مردم در روزهای خوب (اعیاد) در مسجد برای عمر طولانی پادشاه دعای می‌کنند. همچنین در ارسال‌نامه شماره ۵ گزارش شده است که درویشی دمشقی به نام خواجه حمدونک درخواست اجازه‌نامه کرده تا به راحتی در چین سیرو سفر کند. این دو نامه نشان می‌دهد که، در دوره سلسله مینگ، هم از مهاجرت روحانیون خارجی شدیداً جلوگیری می‌شد به گونه‌ای که درویش مجبور بود برای سیرو سیاحت در چین اجازه‌نامه تقاضا کند و هم، در عین حال، برای جلب حمایت مسلمانان، نه تنها در مرکز چین مسجدهایی به نام شاه ساخته می‌شد. این مطلب بارها در تواریخ چین گزارش شده است. بلکه، در مناطق دورافتاده مانند کامل نیز، به همه مسجدها سهمیه داده می‌شد. در مقابل، مسلمانان، در اعیاد، به هنگام نماز، عمر طولانی پادشاه را به دعا طلب می‌کردند.

باری مجموعه هوی هوی گوآن بی یو از اسناد بسیار گران‌بها در تحقیقات تاریخ زبان و زندگی اجتماعی مسلمانان چینی در دوران سلسله‌های یوآن و مینگ و، در عین حال، از شواهد معتبر روابط نزدیک چین و ایران شمرده می‌شود. به لحاظ زبان‌شناسی، این اسناد وضعیت زبان فارسی در چین آن زمان را نشان می‌دهند. قاعده برگرداندن واژه‌های فارسی به خط چینی و روش نشان دادن بعضی از روابط دستوری زبان فارسی در این اسناد نیز در تحقیقات زبان‌شناختی فوایدی دربر دارد. به لحاظ ارزش تاریخی، مناسبات به خصوص روابط بازرگانی چین با ماوراءالنهر و آسیای غربی در دوران سلسله مینگ در ارسال‌نامه‌ها منعکس شده است. بعضی از ارسال‌نامه‌ها همچنین سیاست دینی دولت مینگ را نسبت به اسلام نشان می‌دهد.

منابع

- افشار، ایرج، «الغتنامه چینی به فارسی از عهد مینگ»، راهنمای کتاب، سال ۲۱ (۱۳۵۷)، شماره‌های ۸-۱۲، ص ۷۸۳-۷۹۳.
- تاساکا کودو، «تحلیل لغوی هوی هوی گوآن بی یو» (۳-۱) (به زبان ژاپنی)، توپو گاکوهو ۱۹۴۳-۱۹۴۴.
- خطایی، علی اکبر، خطای نامه، به کوشش ایرج افشار، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، چاپ دوم، تهران ۱۳۷۲.
- دایرةالمعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، ۳ جلد، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی (وابسته به انتشارات امیرکبیر)، چاپ دوم، تهران ۱۳۸۰.
- رشیدالدین فضل‌الله، تاریخ چین از جامع التواریخ، ویرایش و پژوهش وانگ ای دان، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۹.
- فنگ جین یوان، فرهنگ اسلامی و ایرانی در چین، ترجمه محمدجواد امیدوارنیا، انتشارات الهدی، تهران ۱۳۷۷.
- محبوب، محمدجعفر، سبک خراسانی در شعر فارسی، توس، تهران ۱۳۷۳.
- Hu Zhen Hua (2002), *Hui Hui Guan Yi Yu* (به زبان چینی) (هوی هوی گوآن بی یو) Min Zu Da Xue, Dong Gan Yan Jiu Suo, Beijing, Nian.
- Liu Ying Sheng (1991), "Tang Yuan Shi Dai Zhong Guo De Yi Lang Yu Wen Yu Bo Si Yu Wen Jiao yu" (به زبان چینی) («آموزش زبان‌های ایرانی در دوران سلسله تانگ و یوان چین») *Jiang Da Xue Xue Bao*, 1.
- (1993), "Ming Dai Zhong Guo Guan Ban Bo Si Yu Yan Jiao Xue Jiao Cai Yuan Liu Yan Jiu" (به زبان چینی) («بررسی کتاب‌های درسی زبان فارسی مکتب‌های دولتی سلسله مینگ») *Jiang Da Xue Xue Bao*, 3.
- UNESCO, *International Study of the Silk Roads Project Manual*, Seminar of the "Maritime Silk Route and the Islamic Culture", Quan Zhou (Fu Jian), China 1994.
- Wan Yao Bin (1996), *Zhong Guo Yi Si Lan Bai Ke Quan Shu* (دایرةالمعارف اسلام چین) Si Chuan Ci Shu Press, Cheng du.
- Wild, Norman (1943-1946), "Material for the Study of the Ssu I Kuan" (Bureau of Translators), *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. XI-3, University of London, London.

